

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Критика Чалмерсової концепції свідомості»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальність: 033 Філософія

Ахметшина Дар'я Антонівна

Керівник: Циба В'ячеслав Миколайович,

кандидат філософських наук, доцент

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3–8
РОЗДІЛ I. Сучасна філософія ума.....	С. 9–26
1.1. Проблемність сучасної філософії ума і феномен «свідомість».....	С. 10
1.2. Чалмерсова концепція свідомості.....	С. 17
РОЗДІЛ II. Критика Чалмерсової концепції свідомості.....	С. 27–44
2.1. Легка і важка проблеми свідомості.....	С. 27
2.2. Критичний підхід до Чалмерсової концепції.....	С. 29
2.3. Інші теорії свідомості.....	С. 38
2.4. Як вирішити проблему свідомості.....	С. 41
ВИСНОВКИ.....	С. 45–48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 49–52

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Поняття «свідомість» є одним із найбільш незрозумілих феноменів. Чи існує свідомість насправді, чим вона є, які функції виконує, а може вона взагалі є аномальним феноменом? Саме ці питання ставить перед собою людство з незапам'ятних часів.

Свідомість є однією з найбільш дискусійних тем як у філософії, так і у науці, зокрема, нейронауках, когнітивістиці та низки суміжних наук. Чимало філософів цікавилися сутністю свідомості. Дане поняття неодноразово зазнавало ретельного дослідження крізь призму відомих філософських напрямків, представниками яких виступали Деніел Деннет, Кіт Франкіш, Френк Джексон, Джозеф Левін, Джон Сьорл, Гален Строусон, Патриція Черчленд, Томас Нагель, Нед Блок і, звісно, Девід Чалмерс. У чому полягала причина поживлення у філософському середовищі в другій половині ХХ століття? Бажання пізнати всі таємниці Всесвіту чи краще розібратися у власному «Я»? Мабуть, що власне «Я» перемогло.

Девід Чалмерс — австралійський філософ, який здійснив справжній переворот у сучасній філософії ума, запропонував розглянути питання свідомості з двох боків — легкої та важкої проблеми. Такий підхід певною мірою дозволив не тільки спростити дискусії, а також і уникнути низки проблем, що виникають під час дослідження свідомості. Не слід забувати, що вона [свідомість] складається з багатьох різноманітних феноменів, які потребують пояснення. Зрозуміло, що така структуризація проблем свідомості не є безпідставною. На думку Д. Чалмерса неоднорідність проблеми свідомості (легкі та важкі проблеми) полягає у тому, що: «кожен із цих феноменів потребує пояснення, але деякі легше пояснити, ніж інші» (Chalmers, 1995, p. 1). На цей час ми не відповіли на низку питань легкої проблеми свідомості (про функціонування пам'яті, здатність обробляти інформацію, свободу волі), тоді як розв'язання важкої проблеми ми зможемо здійснити в далекому майбутньому. З цієї причини нам доводиться повертатися до

обговорення цього питання і продовжувати шукати нові можливості розв'язання проблеми свідомості.

Тож свідомість є засадничим поняттям нового філософського вчення, що стрімко розвивається з другої половини ХХ століття. Як я доведу далі у роботі, свідомість є невіддільним фактом від нашого світу, без якого ми не здатні зрозуміти як себе, так і інших. Як стверджує американський науковий журналіст Джон Хорган «свідомість все одно буде спантеличувати нас, навіть якщо ми науково пояснимо її» (Horgan, 2017). Це вказує на те, що навіть тоді, коли відповіді на питання про свідомість будуть знайдені, інтерес до неї не зникне.

Стан наукової розробки проблеми. У сучасному світі такі питання як: що таке свідомість, яким чином наш мозок виробляє свідомий досвід є предметом обговорення на міжнародних міждисциплінарних конференціях — The Science of Consciousness (TSC) Conferences, раніше — Toward a Science of Consciousness (1994). З 1994 року і досі The Science of Consciousness Conferences вважається однією з найтриваліших серій наукових конференцій. Ці питання досліджуються крізь призму як філософії ума та когнітивістики, так і «нейробиології, фармакології та молекулярної динаміки, феноменологічних теорій та фізики» (The University of Arizona, 2022). Ця обставина дозволяє по-новому подивитись на «фундаментальні питання щодо свідомості, мозку, реальності та існування» (The University of Arizona, 2022).

Значною підтримкою для Міжнародних конференцій TSC є Центр дослідження свідомості (1998) при Університеті штату Аризона (США), зокрема доктора психології, лінгвістики та інші — Джон Аллен, Джей Л. Сангвінетті, Данте Лауретта. Щорічно у різних куточках світу проводяться Міжнародні конференції з дослідження проблем філософії свідомості — The Science of Consciousness Conferences. Існує ймовірність, що деякі з нагальних питань свідомості будуть розглянуті на наступній науковій конференції, яка відбудеться 22-28 травня 2023 року в Італії, о. Сицилія.

Не буде перебільшенням сказати, що проблема свідомості є найбільш обговорюваною темою в сучасному світі. Одним із найпопулярніших проєктів є «Closer To Truth» Роберта Лоуренса Куна (Robert Lawrence Kuhn), який торкається таких питань, як природа свідомості, свобода волі, дихотомія ума і тіла та її вирішення, а також нескінченність космосу, взаємини науки та релігії, час, матерія тощо. Це міждисциплінарна платформа для обговорення не лише для філософів, а й фізиків, математиків, космологів, нейрофізіологів і нейробиологів. Серед філософів багаторазовими учасниками обговорень були Д. Сьорл, Д. Деннет, Д. Чалмерс, А. Меле (Alfred Mele), Д. Ноуб (Joshua Knobe), Ю. Нагасава (Yujin Nagasawa), Х. Дрейфус (Hubert Dreyfus) та інші.

Центр ума, мозку і свідомості при Нью-Йоркському університеті під керівництвом Д. Чалмерса і Н. Блока може по праву вважатися одним з найкращих. Його особливістю є те, що його представники застосовують «міждисциплінарний підхід, включаючи філософію, психологію, неврологію, лінгвістику, інформатику та інші галузі» (Center for Mind, Brain, and Consciousness, 2023). У стінах Центру ума, мозку та свідомості регулярно проводяться новітні дослідження, наукові семінари та дебати.

Після публікації Д. Чалмерсом його статті «Facing Up to the Problem of Consciousness» (1995) і книги «The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory» (1996) у ряді наукових журналів стали з'являтися критичні огляди його праць. Наприклад, одним із найвідоміших є обмін статтями між Д. Сьорлом і Д. Чалмерсом з березня по травень 1997 в The New York Review (Consciousness & the Philosophers і Consciousness and the Philosophers: An Exchange). Іншим прикладом є «Explaining Consciousness: The Hard Problem» під редакцією Джонатана Шира (Jonathan Shear), в якому були зібрані критичні статті таких відомих філософів, як Д. Деннет, Д. Сьорл, П. Черчленд, нейробиологів К. Коха, Ф. Кріка, Б. Баарса та інших.

За останнє десятиліття відбулися значні зрушення у напрямі вивчення поняття «свідомості» та її особливостей крізь призму як філософської Чалмерсової концепції, так і інших філософів. Якщо брати до уваги вітчизняну

дослідницьку практику, присвячену питанням про свідомість, то вона може бути представлена наступними іменами: А. Лактіонова, Т. Білоус, А. Вахтель, В. Гусєв, Т. Дроздова, А. Леонов, Д. Сепетій та А. Синиця. Як ми можемо переконатися, цей напрям не є таким же активним, як, наприклад, у західному (особливо американському) науковому середовищі.

Об'єктом дослідження є філософія Д. Чалмерса.

Предметом дослідження є Чалмерсова концепція свідомості та її критика.

Мета дослідження полягає у поясненні основних положень Чалмерсової концепції свідомості та її критичному аналізі.

Завданнями дослідження є:

- надати продуктивне й чітке визначення «філософії ума» і розглянути основні підходи у сучасній філософії щодо проблематичності кореляції ментального і фізичного, визначити, які проблеми постають перед філософами ума;
- ознайомитися з антиматеріалістичними й антиредукціоністськими поглядами Чалмерса, які стали основою для побудови його концепції, визначити місце поняття «свідомість» у філософії Чалмерса;
- реконструкція аргументів сучасних філософів ума разом із їх критичним аналізом Чалмерсової концепції свідомості;
- дослідження сучасних теорій свідомості К. Коха і Ф. Кріка, Б. Баарса, К. Франкіша, Д. Тононі задля розв'язання проблеми свідомості.
- проаналізувати Чалмерсову концепцію свідомості та її значення для сучасної філософії ума кінця ХХ — початку ХХІ сторіччя;

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновку та списку використаних джерел. Перший розділ «Сучасна філософія ума» присвячений питанню тлумачення різних перекладів понять «mind», «consciousness», у вітчизняній дослідницькій практиці, а також визначенню місця Чалмерсової концепції свідомості у філософії та науці в цілому. У підрозділі 1.1 наведено базові напрями дослідження ментальної природи,

проблеми взаємовідносин ума й тіла з поясненням характерних для них особливостей, а також антиматеріалістичні аргументи Джексона і Нагеля. У підрозділі 1.2. представлені загальні риси Чалмерсової концепції свідомості.

Другий розділ «Критика Чалмерсової концепції свідомості» присвячений легкій та важкій проблемам свідомості, критичному аналізу Чалмерсової концепції та поясненню нових напрямів у філософії ума, які могли б у майбутньому стати фундаментом для розв'язання проблеми свідомості. У підрозділі 2.1 дано характеристику легкої та важкої проблеми у розумінні Д. Чалмерса. У підрозділі 2.2 було реконструйовано критику формування та диференціації проблеми свідомості, важкої проблеми зокрема, аргументу філософського зомбі та підходу Чалмерса до пояснення проблеми свідомості. У підрозділі 2.3 наведено аналіз інших теорій свідомості: теорії глобального робочого простору Баарса, нейробіологічної теорії Кріка та Коха, ілюзійністської теорії Франкіша та теорії інтегрованої інформації Тононі. Підрозділ 2.4 повністю присвячений припущенням можливого пояснення проблеми свідомості з використанням теоретичного аналізу різних концепцій, досліджень головного мозку за допомогою МРТ та КТ, інших експериментальних досліджень та низхідного пояснення (top-down explanation). У підрозділі також повідомляється про те, яким чином Д. Чалмерс бачить пояснення проблеми свідомості та який він пропонує алгоритм дій.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Насамперед дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, толерантності та історичизму. Дотримуючись перших двох принципів, я неупереджено змогла здійснити критичний аналіз як Чалмерсової концепції свідомості, так і аргументів його прихильників та опонентів. Принцип історичизму дозволив проаналізувати історичний контекст розвитку філософії ума та феномен свідомості наприкінці ХХ та у ХХІ столітті. Використання текстологічного методу дозволило вивчити першоджерела та критичну літературу, чітко відтворити позиції автора, основні положення його концепції та критиків, а також план розв'язання проблеми свідомості.

Джерельна база дослідження. При висвітленні стану і проблематики сучасної філософії ума було розглянуто Е. Фезера, збірку статей під редакцією С. Гуттенплана — «A Companion to the Philosophy of Mind» і під редакцією Бунніна й Цюй-Джеймса — «The Blackwell Companion to Philosophy» (Д. Сьорл, В. Дж. Лайкан), а також Т. Нагеля, Ф. Джексона, Дж. Левіна, Б. Баарса і Д. Хоффмана із Т. Дроздовою. Для більш точного пояснення і перекладу понять «філософія ума», «свідомість», «ум» і «розум» було використано Encyclopædia Britannica і Cambridge Dictionary під редакцією Р. Ауді, а також «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей» Барбари Кассен і К. Сігова, «Круглий стіл Філософської думки». При аналітичному розгляді авторської концепції свідомості було використано першоджерела, що складають наступні праці Д. Чалмерса: «Facing Up to the Problem of Consciousness» і «The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory», а також серія інтерв'ю: «How do you explain consciousness» й «Hard Problem of Consciousness». Не менш важливими джерелами для дослідження Чалмерсової концепції свідомості були наукові статті А. Вахтеля, А. Леонова, Д. Сепетого, А. Синиці, В. Гусєва. Для критичного аналізу Чалмерсової концепції свідомості було використано наукові статті Д. Деннета, К. Франкіша, Н. Блока, Г. Строусона, Р. Ріда, В. Райта, Д. Хоргана і серію інтерв'ю із П. Черчленд.

РОЗДІЛ І.

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ УМА

Спочатку я хотіла б вказати на особливість українських варіантів перекладу основних термінів філософії ума, надати декілька визначень «філософії ума» із відомих праць «A Companion to the Philosophy of Mind» під редакцією Семюела Д. Гуттенплана, «The Blackwell Companion to Philosophy» під редакцією Ніколаса Бунніна (Nicholas Bunnin) та Цюй-Джеймса (Tsui-James), а також звернутися до таких енциклопедій, як Encyclopædia Britannica і Cambridge Dictionary. Далі — розглянути базові напрямки у полеміці про природу ментального, визначити, як розуміють проблемність сучасної філософії ума її представники, після чого я докладно зупинюся на ролі Д. Чалмерса в обговоренні питання природи та феномену свідомості.

Поняття «mind» є одним із найбільш проблематичних для передачі його українською. Це пояснюється як його полісемантичністю, так і відсутністю однорідних відповідників у мові перекладу. У деяких випадках воно може тлумачитися як «свідомість», в інших — «психіка» або «розум» чи «ум». Першим аналогом «mind» і «consciousness» є свідомість. А. Леонов пояснює це тим, що наш термін «свідомість» є «настільки широким, що включає обсяги обох останніх понять» (Леонов та ін., 2016, с. 23). Коли ми маємо на увазі філософське вчення і традицію (philosophy of mind), то термін (mind) стає синтезом таких понять, як свідомість (consciousness), психіка (psycho) та досвід (experience). Коли предметом нашого спостереження стає філософська концепція, то, за рекомендацією А. Леонова, ми маємо звертати увагу на термінологію автора і те, як він розрізняє поняття «mind» і «consciousness». Наприклад, переклад «The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory» як «Свідома свідомість: У пошуках фундаментальної теорії» виглядав би суперечливо. Слід зазначити, що версія авторів «Європейського словника філософій. Лексикону неперекладностей» суттєво відрізняється від позиції А.

Леонова. Для початку вони розглядають етимологічне значення слова «mind», яке має індоєвропейське походження («mens») — «яке означає «послугуватись своїм розумом», «мислити»» (Кассен & Сігов, 2009, с. 181). Термін «mens» є латинською версією французького терміна «esprit». Йому відповідає «ум» у тому значенні, коли є частиною душі або тим, що «структурно властивий всім людям без винятку» (Кассен & Сігов, 2009, с. 177). Що ж до «розуму», то його відповідником виступає «esprit» у значенні «ingenium», тобто — «вказує на... розбіжності здобутків, здібностей, інтересів, захоплень» (Кассен & Сігов, 2009, с. 177). Термін «consciousness» передається через «свідомість» і може асоціюватися із не позбавленим свідомості, тобто свідомим.

Щоб уникнути можливої плутанини, я використовуватиму наступні українські аналоги стосовно «mind» і «consciousness» — ум і свідомість відповідно.

1.1. Проблемність сучасної філософії ума і феномен «свідомість»

Проблема свідомості у філософії є однією із найбільш дискусійних. Філософія ума поєднує безліч теорій, підходів та досліджень у галузях психології, нейронауки, комп'ютерної та когнітивної науки. Наочно уявити її значення та завдання можна крізь призму Encyclopædia Britannica, Cambridge Dictionary, а також «The Blackwell Companion to Philosophy» і «A Companion to the philosophy of mind».

Encyclopædia Britannica: Філософія ума — «роздуми про природу психічних феноменів, особливо про взаємини ума і тіла і... фізичного світу» (Rey, 2022).

Cambridge Dictionary: Філософія ума — розділ філософії, що вивчає такі питання як «проблема свободи волі, проблема особистісної ідентичності й

проблема про те, як взагалі можливі такі ірраціональні феномени, як акрасія та самоомана» (McLaughlin, 1999, p. 684) та інше.

Якщо дивитися на філософію ума очима Семюела Д. Гуттенплана, упорядника «A Companion to the philosophy of mind», то буде зрозуміло, що вона є однією із галузей філософії, яка активно розвивається. Гуттеплан стверджує, що в сучасному світі не існує жодного журналу, в якому ми не знайдемо «одної чи кількох статей на тему філософії ума» (Guttenplan, 1996, p. XIII).

Що ж є об'єктом дослідження та які проблеми намагаються вирішити філософи? Найбільш дискусійними та водночас проблематичними питаннями є природа свідомості, характеристики психічних феноменів, взаємодія ментального та фізичного, існування свободи волі, зберігання інформації в пам'яті. На думку одного з авторів статей у «The Blackwell Companion to Philosophy» філософи ума вивчають «проблеми свідомості, особистості, виживання після фізичної смерті, свободи волі, психічних захворювань, ролі розуму» (Lucan, 2003, p. 173) тощо. Вільям Дж. Лайкан (William G. Lycan), американський філософ, один з авторів статей у «The Blackwell Companion to Philosophy» і Едвард Фезер (Edward Feser), автор «Philosophy of Mind. A Short Introduction» розглядають різні концепції та теорії щодо проблеми свідомості, а також спроби пояснити її походження.

Вільям Дж. Лайкан (William G. Lycan) та Едвард Фезер (Edward Feser) уважно вивчають найвпливовіші філософські вчення XXI століття, варіанти пояснення феномену «свідомість» та сприйняття нашої реальності. У сфері їх інтересів можна виокремити матеріалізм, дуалізм, натуралізм, біхевіоризм, монізм, соліпсизм, функціоналізм, панпсихізм, інструменталізм, ідеалізм, містеріалізм, івенціоналізм, реалізм тощо. Кожне з цих вчень має свої підрозділи, про кожне з яких буде згадано нижче.

Матеріалізм. Ця теорія виходить з того, що і ум, і тіло є тотожними. Ця позиція, своєю чергою, повністю заперечує поняття «свідомості» як такої, відмовляє їй у самостійності автономності. Усі ментальні процеси є нічим іншим, як результатом процесів у нашому мозку. *Елімінативізм.* Деякі (або всі) ментальні стани є фікцією, їхня відсутність є незаперечною. *Теорія ідентичності.* Внутрішню поведінку не можна ототожнювати із зовнішньою, як роблять біхевіористи; ментальні стани — внутрішні стани «ані примарні, ані нефізичні» (Lycan, 2003, p. 177), а скоріше нейрофізіологічні й тотожні станам ЦНС. Згідно із теорією ідентичності, однакові організми можуть відрізнитися своїми ментальними станами один від одного. *Фізикалізм.* Він тлумачиться або як синонім до матеріалізму, або як окреме відгалуження матеріалізму. У разі останнього, згідно з ним, все зводиться до «фундаментальних сутностей та властивостей, що постулюються фізикою» (Feser, 2006, p. 194).

Дуалізм. Ум і тіло є абсолютно протилежними, не тотожними по відношенню одна до одної природами, невіддільними аспектами нашої реальності. Вони взаємодіють та впливають один на одного. *Епіфеноменалізм.* Фізичні процеси в нашому мозку можуть викликати ментальні процеси, але разом з тим не піддаються їх впливу. *Оказіоналізм.* Ані ум, ані тіло не взаємодіють між собою, але створюють видимість через постійне втручання Бога. *Паралелізм.* Повторює базові умови оказіоналізму, але видимість взаємодії пояснюється лише тим, що їх (ума і тіла) дії «були встановлені Богом заздалегідь» (Feser, 2006, p. 194). *Картезіанський дуалізм.* За твердженнями Декарта (і що відрізняє картезіанський дуалізм від інших), ум є духовним та непросторовим. *Томістичний (Хіломорфний) дуалізм.* Душа — не субстанція і не синтез ментальних властивостей, а «субстанціальна форма людського тіла» (Feser, 2006, p. 197).

Натуралізм. Все надприродне і все, що перебуває поза природним світом ні більше, ні менше, ніж вигадка. Усе, що можна пояснити за допомогою природних законів, існує.

Біхевіоризм. Біхевіоризм є альтернативним філософським вченням відносно дуалізму. Він є синтезом психології з теорією свідомості. Об'єктами спостереження є реакції на фізичні подразники, що ж до «внутрішніх станів... нейрофізіологічних чи психічних» (Lycan, 2003, p. 175), то вони не піддаються більш менш адекватному аналізу. Це нашоєму на думку, що біхевіористи не відмовляються від ідеї свідомості, а скоріше оминають її.

Монізм. Ум і тіло є ідентичними, тотожними сутностями (як ранкова і вечірня зоря, вода і H₂O). *Аномальний монізм.* Ментальні стани тотожні фізичним, а можливість пояснення зв'язку між ними неможлива через відсутність законів. *Нейтральний монізм.* Існує вид реальності, що немає ані матеріальну, ані фізичну природу.

Соліпсизм. Його представники відстоюють думку, що існуємо тільки ми, а те, що нас оточує — не більше, ніж плід уяви чи досвіду.

Машинний функціоналізм. Х. Патнем та Дж. Фодор стверджували те, що почуття болю не є просто збудженням С-волокон, про які згадували представники теорії ідентичності, а скоріше — «перебуванням в тому чи іншому стані, незалежно від біохімічного опису, який виконує ту ж причинну роль» (Lycan, 2003, p. 178).

Панпсихізм. Фізичний світ якимось чином пов'язаний із ментальним.

Інструменталізм. Ментальні феномени є інструментами пояснення поведінки індивіда, «зручними фікціями» (Feser, 2006, p. 189).

Ідеалізм. Наша реальність за своєю природою є ментальною, а наявні фізичні явища якимось чином пов'язані з ментальними.

Містеріалізм. І свідомість, і інші ментальні стани можуть бути пояснені, але не ми, не наш розум не в змозі це досягнути.

Інтенціоналізм. Як свідомість, так і інші ментальні стани є проявами інтенціональності, наміру.

Репрезентаціонізм. Ментальні стани — репрезентативні, а «їхнє володіння кваліа вважається зведеним до їхнього буття репрезентаціями певного роду» (Feser, 2006, p. 196).

Реалізм. Свідомість можливо пояснити за допомогою термінів реального світу, а реальність існує незалежно від розуму. На відміну від соліпсистів, реалісти не ставлять під сумнів все, що виходить за межі розуму. *Структурний реалізм.* Природні науки дозволяють нам дізнатися про абстрактну каузальну (причинну) структуру світу. *Непрямий реалізм.* Ми можемо дізнатися про зовнішній світ опосередковано, за допомогою перцептивного досвіду. *Прямий реалізм.* Ми безпосередньо дізнаємося про зовнішній світ і об'єкти, які існують незалежно від нас.

Матеріалізм, який вважався провідним вченням ХХ століття, викликав безліч протестів¹, невдоволень, а також низку антиматеріалістичних аргументів. Д. Чалмерс не був першим філософом, який виступив проти матеріалізму у своїй концепції пояснення свідомості. Першими це зробили Т. Нагель та Джексон [аргумент знання]. Т. Нагель, автор «What Is it Like to Be a Bat» (1974) розглядав питання неможливого матеріалістичного пояснення суб'єктивного досвіду, можливості відчувати, як — бути іншим, відмінним від нас організмом, на прикладі кажанів. Він пропонує декілька можливих варіантів розв'язання цієї проблеми. Наприклад, спробувати уявити собі, як це мати неідеальний зір і крила, вилітати на нічне полювання за здобиччю, висіти

---

¹ Це, своєю чергою, наштовхує на думку, що Чалмерсова концепція свідомості разом із питанням «чи може бути вона [свідомість] пояснена за допомогою натуралістичного дуалізму» стають своєрідною Кунівською «аномалією» парадигми, яка представлена матеріалізмом і редуційним поясненням. В результаті це спричиняє хоч не її [парадигми] поступове руйнування, але значне послаблення.

вниз головою на дереві або в печері, і нарешті, зазнавання еволюційних, фізіологічних змін (якби ми почали перетворюватися на кажанів). Єдиною проблемою є те, що все це дозволяє дізнатися і зрозуміти «на що для мене буде схожим поводитись як кажан» (Нагель, 2014, с. 211), а не як бути ним. Нагель припустив, що ми ніколи не дізнаємося, як це — бути кажаном навіть у тому випадку, якщо ми дізнаємося про всі його фізіологічні особливості (як він орієнтується у просторі і як використовує ехолокатори).

Френк Джексон доповнив його тезу, розглянувши аргумент знання з боку запропонованих мисленневих експериментів Мері (або «чорно-білий світ Мері») і Фред у статті «Epiphenomenal Qualia» (1982). Згідно із першим мисленневим експериментом ми зустрічаємо Мері — одну із найкращих вчених, яка все життя прожила в чорно-білій кімнаті. Вона не бачила жодних інших кольорів, крім білого, чорного та сірого. Чи зможе вона здобути нові знання, коли побачить відмінний від її реальності світ? Без жодних сумнівів. Щодо іншого експерименту, то його головним учасником виступає Фред. Він відрізняється від інших тим, що краще розрізняє відтінки червоного. Фред розробив цілу систему, якою успішно користується. Цікавим є й те, що його «червоний 1» і «червоний 2» «також відрізняються один від одного та інших кольорів, як жовтий від синього» (Jackson, 1982, р. 182). Все це дозволяє зробити припущення не тільки про унікальність здібностей Фреда, а й про те, що він розрізняє на один колір більше, ніж ми. Мабуть, нічого не може нам пояснити, як і чому це відбувається. Ні знання про будову середньостатистичного мозку, ні МРТ. Це вказує на те, що «знати все не означає знати все про Фреда» (Jackson, 1982, р. 129), з чого випливає, що в нашому мозку відбувається щось більше, ніж просто хімічні процеси та що матеріалізм може пояснити не все.

Тобто, Нагель і Джексон використовують аргумент «як воно бути» (what it is like to be), який не можна пояснити за допомогою фізичних законів. Це

дозволяє припустити, що мати певне почуття ми можемо лише у тому випадку, якщо самі його пережили.

Ще одним антиматеріалістичним аргументом є «пояснювальний розрив» Дж. Левіна, запропонований ним у статті «Materialism and Qualia. The explanatory gap» (1983). Він, своєю чергою, є критичним осмисленням аргументу Кріпке та картезіанського аргументу проти матеріалізму. Левін вказує на те, що при поясненні, чому ми відчуваємо біль або переживаємо інші відчуття так, а не інакше, матеріалізм стикається з проблемою. На його думку, суб'єктивний досвід не піддається поясненню ні за допомогою неврології, ні за якоїсь «обчислювальної чи репрезентативної структури» (Levine, 2021). Він є чимось іншим, що знаходиться за межами можливого розуміння. Слід згадати Кріпке, чий аргумент Чалмерс називає «справжньою силою проти всіх форм матеріалізму» (Chalmers, 1997, p. 146) і який був націлений на доказ, що ментальні стани тотожні станам мозку.

Заслуговують на увагу і роздуми Лайкана (William G. Lycan) та його припущення про те, чи можемо ми вважатися чимось більшим, ніж справжніми машинами, поведінка яких є «лише механічний, фізично детермінований результат фізичних витрат» (Lycan, 2003, p. 183). Відповідь очевидна. Цим пояснюється і приклад Лайкана (William G. Lycan) з підняттям руки — ніщо ззовні не може вплинути на наше раптове бажання підняти її, окрім «безумця, який раптом притисне мене до підлоги» (Lycan, 2003, p. 183).

Дж. Сьорл вказує на проблематичність між відмінністю та співвідношенням фізичного та ментального. Він стверджує, що заздалегідь може бути помилковим припущення, що фізичне є не ментальним і навпаки — «але якщо задуматися про те, як працює мозок, то виявиться, що обидва ці припущення свідомо хибні» (Searl, 2003, p. 14). Сьорл наполягає на повному перегляді словника філософії ума. Ще однією проблемою є те, що автори

різних філософських концепцій відмовляються як приймати чужу думку, так і стверджують, що інші концепції є абсолютно безглуздими.

Існує також багато уявних експериментів, які є своєрідною реконструкцією філософської думки з метою пояснення складних феноменів, із якими ми стикаємося. Такими експериментами-аргументами є: філософський зомбі та антизомбі, мозок у колбі, китайська кімната та китайська нація, а також Мері, Фред тощо.

Термін «свідомість» з другої половини ХХ — початку ХХІ століття став предметом дискусій не лише серед філософів, а й фізиків, психологів та нейробіологів. Це наштовхує на думку, що не може існувати єдино істинної «кунівської» наукової парадигми, яка могла б остаточно відповісти на питання, чим є свідомість і як може взаємодіяти фізичне та ментальне. На питання, чи змогли ми наблизитись до відповіді, чи пояснити, чим є свідомість, за словами Дроздової Т., ми можемо відповісти як ствердно, так і заперечно (Дроздова, 2016).

1.2 *Чалмерсова концепція свідомості*

Насамперед я хотіла б вказати на те, що не влаштувало Чалмерса в редукційному поясненні свідомості й матеріалізмі, який був провідним вченням наприкінці ХХ століття, і проти чого була спрямована його критика. Також я згадаю загальні уявлення про свідомість і натуралістичний дуалізм. Далі я зупинюся на принципах, які, на думку Чалмерса, можуть стати прототипами майбутніх законів, за допомогою яких можна пояснити свідомість.

Спроба Чалмерса представити власне бачення проблеми та концепції свідомості пояснювалася його невдоволенням поточним станом справ. Він був переконаний, що свідомість не може бути пояснена ані за допомогою редукціонізму, ані за допомогою фізичних термінів. Неможливість пояснення

свідомості через призму матеріалізму підштовхує Чалмерса звернутися до дуалізму, який відстоює ідею існування фізичних і нефізичних характеристик світу. Ідеальним варіантом для його концепції свідомості стає натуралістичний дуалізм.

Чалмерс стверджує, що свідомість не є а) ані глобально супервентною, б) ані логічно супервентною на фізичному і не може бути пояснена за допомогою редукціонізму. Для підтвердження цього він наводить низку аргументів проти матеріалізму і редукційного пояснення поняття «свідомості»². Відповідно до А. Вахтеля ними є як аргументи епістемології, мислимості, так і аналізу. Деякі із них потрібно розглянути детальніше.

Аргумент «зомбі» є уявним експериментом, «одним із найвідоміших ментальних експериментів у сучасній філософії свідомості» (Синиця, 2015, с. 1), спрямованим на спростування істинності матеріалізму та редукціонізму та на доказ дієздатності натуралістичного дуалізму. Зомбі — це уявна істота, яка абсолютно тотожна своєму творцю (як фізично, так і психологічно), але є те, що її від нього відрізняє — повна відсутність свідомого досвіду, що супроводжує дії чи почуття. Підтвердженням можливості існування зомбі є згадані та розглянуті Чалмерсом «нестандартні реалізації моєї функціональної організації» (Chalmers, 1997, р. 97), одним із яких є уявний експеримент Н. Блоку — китайська нація. Аргумент «зомбі» вказує на те, що матеріалізм неспроможний пояснити феномен свідомості та також, що якщо проблема феноменального зомбі буде вирішена, то буде вирішена і важка проблема свідомості. Вперше ідею про існування зомбі висунув Томас Нагель у праці «Armstrong on the Mind» (1970), а сам термін був введений Робертом Кірком у праці «Sentience and Behaviour» (1974).

---

² Ці аргументи стають серйозною загрозою для «захисного поясу» матеріалізму і редукційного пояснення свідомості.

Згідно із наступним аргументом, у Всесвіті існує світ, який є тотожним нашому, проте не є позбавленим свідомого досвіду. Наприклад, якщо ми будемо дивитися на зелену траву, відчувати зелений колір і вказувати, що ми бачимо зелений, то інша людина, відчуваючи жовтий колір, все одно буде вказувати на те, що бачить зелений. В цьому і полягає різниця між відчуттями двох різних людей: із нашого світу і паралельного. У відповідь на критично налаштовані твердження про асиметричність «колеристичного простору» (Chalmers, 1997, p. 100), які спростовували його аргумент, Чалмерс припустив можливість існування істот із симетричним простором. Цей аргумент вказує на те, що не може існувати «логічного переходу» (Вахтель, 2017, с. 44) між фізичним і феноменальним.

Третій аргумент є об'єднанням аргументів Нагеля і Джексона. Чалмерс розглядає такі мисленнєві експерименти, як Мері та Фред. Мері все своє свідоме життя прожила в чорно-білій кімнаті й гадки не має, що таке — бачити інші кольори, окрім чорного, сірого та білого. Фред має унікальну здатність розрізняти безліч відтінків червоного кольору, але як він це робить Фред пояснити не може. Це підтверджує факт неможливості пояснення свідомого досвіду з погляду матеріалізму, і те, що відмінні від нас істоти матимуть зовсім інші характеристики досвіду.

Аргумент аналізу. Він доводить недосконалість редуційного пояснення поняття «свідомості» та є фактичним висновком усіх попередніх аргументів. Чалмерс також висловлює сумніви щодо того, що структурний функціональний аналіз може пояснити свідомість, стверджуючи, що єдине, до чого він може привести — це підміна поняття чи втеча від проблеми. Як би висловився Гегель, таке пояснення [редукційне] має абстрактний (тобто односторонній) характер і не охоплює належним чином усієї багатогранності та складності феномену свідомості. Все це спрямовує його до нередуковної теорії. Філософським вченням новатора у питанні розуміння та обґрунтування проблеми свідомості є натуралістичний дуалізм, пояснення якого є головним

завданням, поставленим перед Чалмерсом у «The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory» (1996). Натуралістичний дуалізм, або один з різновидів дуалізму властивостей, є більш ніж надійним інструментом для розробки майбутньої фундаментальної теорії, концепції свідомості. Чалмерс заперечує як декартівський дуалізм, так і субстанціальний (свідомість — не субстанція). Свій вибір він пояснює тим, що, згідно з натуралістичним дуалізмом, все залежить від природних базових законів та характеристик. Особливістю такого виду дуалізму є те, що він «передбачає принципово нові риси світу» (Chalmers, 1997, p. 125). Його позицію також можна визначити як близьку до монізму: можливо, що фізичне та ментальне може бути частиною чогось спільного.

При більш уважному вивченні та розгляді питання свідомості, Чалмерс пропонує нам дотримуватися трьох базових правил: з усією серйозністю ставитися до науки, свідомості та визнати, що свідомість є природним феноменом. Свідомість, за твердженнями Чалмерса, є одним із загадкових феноменів — тим, що «ми знаємо... набагато ближче, ніж весь інший світ» (Chalmers, 1997, p. 3), але парадокс і вся складність полягає в тому, що, як і в другій половині XX століття, ми нічого не знаємо про неї, а «розуміємо решту світу набагато краще» (Chalmers, 1997, p. 3). Найбільш поширеними синонімами поняття «свідомість» є а) квалія, б) досвід, в) суб'єктивний досвід тощо. На думку Чалмерса свідомість має такі особливості: інтенсивність — «немає нічого реальнішого за неї» (Chalmers, 1996, p. 3), ефемерність, невловимість — «спроба дефініції може бути оскаржена» (Chalmers, 1997, p. 3).

Індивід має властивості, які є до певної міри залежними від фізичного, але, своєю чергою, «не впливають з фізичних властивостей цього індивіда» (Chalmers, 1997, p. 4). Свідомість — одна з таких властивостей, вона — не субстанція, а особливість, яка перебуває поза фізичним світом. Проте вона може вважатися продуктом, породженням фізичного світу. Це підтверджує те,

що свідомість базується як на нефізичній, антиматеріальній природі, так і на певних функціональних системах у нашому мозку. Вона також не є логічно супервентною на фізичному. Чалмерс припускає, що свідомість є додатковим фактом нашого світу. Він представляє її як «фільм, що програє у вашій голові» (Chalmers, 2014), який включає в себе: емоції (захоплення, засмучення, розчарування) та почуття власного тіла, звуки та візуальні зображення, смаки та запахи, дотики та спогади, а головними героями цього фільму є ми самі.

Чалмерс вважає, що жоден із наших процесів мислення не протікає в стані «темряви». Цим пояснюється існування «внутрішнього аспекту» (Chalmers, 1997, р. 4), тобто — свідомого досвіду. Свідомий досвід охоплює наші переживання від «яскравих кольорових відчуттів до переживань найслабших ароматів» (Chalmers, 1997, р. 4) тощо. Він є частиною природного світу. Проте, про його істинну сутність нам ще доведеться дізнатися. Чалмерс ставить перед собою нові завдання і такі питання — чим є свідомість, чому вона існує і який характер має свідомий досвід. Свідомість також може виконувати свою, відведену для неї когнітивну роль, завдання. Існує декілька її різновидів — психологічна і феноменальна. У першому випадку свідомість займається такими питаннями як увага, її контроль, то в іншому — її завданням є «просто виконувати деяку феноменальну якість» (Леонов, 2014, с. 220).

Факти про свідомість незалежні від фізичних фактів. Свідомість — «не є чимось логічно супервентним на фізичному» (Chalmers, 1997, р. 124), а скоріше — природно супервентним. Це вказує на те, що свідомість певною мірою в будь-якому випадку залежить від фізичної складової. Проте вона залишається природним феноменом.

Перешкодами на шляху до розуміння свідомості, як такої, є а) проблемність визначення поняття, б) змішання визначень свідомості й самосвідомості, в) відсутність будь-яких даних, г) недосконалість

філософських концепцій для побудови майбутніх законів та принципів теорії про свідомість. Кожна проблема має своє рішення.

1. Проблемність визначення поняття і змішання визначень свідомості й самосвідомості. Це спричинено недосконалістю філологічних аспектів нашої мови. Є те, що це може пояснити — поліпшення та вдосконалення наукової термінології.
2. Відсутність будь-яких даних. Це пояснюється тим, що свідомість не може бути об'єктом експериментальних досліджень. Жодне з наших переживань не можна помістити в пробірку і при використанні будь-яких реагентів вивчити його властивості. Цю позицію підтримує і професор когнітивної науки в Університеті Сассекса Аніл Сет (Anil Seth), стверджуючи, що є неможливим вивчити свідомий досвід інших людей. Ця проблема могла б наштовхнути на думку, що, в такому разі, нам взагалі не потрібна ніяка теорія свідомості, якщо її основи не можна назвати точними, непохитними, як у будь-якої іншої наукової теорії. У такому разі Чалмерс пропонує нам уважніше вивчити те, що ми вже маємо — необмежений доступ до нашої власної свідомості та переживань досвіду, а також до інформації про те, хто чи що є джерелами переживань, ми маємо «значний набір закономірностей» (Chalmers, 1997, p. 216). Така обставина дозволяє нам не лише заснувати низку базових законів, а й пояснити їхню дію у полі концепції про свідомість.
3. Недосконалість філософських концепцій для побудови майбутніх законів та принципів теорії про свідомість. Це, мабуть, одна із головних проблем. Її можливе рішення може бути знайдене з часом.

Метою, результатом дослідження є «простий набір законів» (Chalmers, 1997, p. 216), які є базовими й сумісними із наявними даними. Також є й те, що її [свідомість] може пояснити — досвід. При побудові теорії про свідомість та поняття «свідомості» ми можемо зіткнутися з безліччю перешкод, але ніколи

не слід забувати, що «краще хоч якось розуміти її [свідомість], ніж не розуміти взагалі» (Chalmers, 1997, р. 218). Щодо можливості пояснення феномену «свідомості» Чалмерс налаштований оптимістично, він «сподівається на успішне розв'язання проблеми свідомості» (Леонов, 2014, с. 217).

Чалмерсова теорія свідомості базується на двох основоположних та фундаментальних поняттях — легкої та важкої проблеми свідомості. Це насамперед пояснюється існуванням феноменів, які не піддаються звичайному аналізу та мають більш складну структуру. Таку обставину можна пояснити тим, що, як зазначив Леонов А. Ю., сучасна філософія ума має «міждисциплінарний характер» (Леонов, 2014, с. 216). Теорія свідомості, на думку самого філософа, має відкрити завісу таємниці, яким чином зароджується свідомість і які фізичні процеси беруть у цьому участь, і навіть як саме досвід пов'язаний із фізичними процесами. Як зауважив Чалмерс, «без такої теорії ми не могли б повністю зрозуміти свідомість» (Chalmers, 1997, р. 5).

Головним компонентом концепції про свідомість є каталог свідомих досвідів, що базується на досвідах почуттів різного характеру. Так Чалмерс розрізняє такі компоненти каталогу свідомих досвідів: візуальний, слуховий, тактильний, нюховий, смаковий досвід, а також всілякі тілесні відчуття (голод, лоскотання тощо), почуття болю, тепла та холоду, ментальні образи, емоції та самоусвідомлення. Переживання, які супроводжують нас все життя, можуть бути як простими (виразом одного з компонентів), так і складними (синтезом декількох компонентів каталогу свідомих досвідів). Це пояснює факт, що все, без винятків, супроводжується внутрішнім досвідом. Досвід — невіддільна частина ментального життя. Однак, залишається незрозумілим те, яким чином свідомий досвід є породженням фізичної системи та чому все супроводжується свідомим досвідом. Ключем до його розуміння вважається «розуміння зв'язку між психологічним і феноменальним» (Леонов, 2014, с. 220).

Чалмерс наполягає на тому, що для пояснення концепції свідомості нам потрібні нові закони та принципи. Він виокремлює психофізичні та супервентнісні закони. Перші — пояснюють, яким чином і як «феноменальні (чи протофеноменальні) властивості залежать від фізичних властивостей» (Chalmers, 1997, р. 127). Другі — яким чином досвід є продуктом фізичної системи. Не виключено, що «існує...зв'язок між фізичними процесами та свідомим досвідом» (Chalmers, 1997, р. 127) і він ґрунтується на згаданих законах. В майбутньому, на думку Чалмерса, ці закони зможуть стати доповненням законів фізики та допоможуть надати відповідь на питання, яким чином у певних випадках існує свідомість. Фундаментальні закони як такі є завданням майбутніх поколінь.

Чалмерсова концепція свідомості нерозривно пов'язана із запропонованими ним принципами. Вони є прототипами, бета-версіями майбутніх психофізичних законів. Це — принцип когерентності, структурної когерентності та організаційної інваріантності. Принцип структурної когерентності пояснює взаємозв'язок між структурою свідомості та обізнаності: «структура свідомості відображається у структурі обізнаності» (Chalmers, 1997, р. 223). Згідно із принципом організаційної інваріантності, Чалмерс, поряд із двокомпонентною організацією, виокремлює високо деталізовану функціональну організацію (або нейронну), що дозволяє взаємодіяти з поведінковими здібностями та визначати їх. Така високо деталізована функціональна організація і є фундаментом принципу організаційної інваріантності. Згідно із цим принципом, переживання обох систем, як а) тієї, «що володіє свідомими переживаннями» (Chalmers, 1997, р. 249), так і б) подібної системи з нейронною організацією є якісно тотожними. Для обґрунтування даного принципу Чалмерс використовує наступні уявні експерименти: згасаючі квалія (*fading qualia*), танцюючі квалія (*dancing qualia*), які були спрямовані проти відсутніх квалія (*absent qualia*) та інвертованих квалія (*inverted qualia*) відповідно. Ні те, ні інше не є можливим.

Не менш цікавими є і згадані Чалмерсом неабсолютні (вірогідності та детектованості) та абсолютні (обізнаності) принципи. Неабсолютні принципи (вірогідності та детектованості) є принципами, в основі яких лежать другопорядкові твердження, які, як зазначає Чалмерс, «іноді можуть бути помилковими» (Chalmers, 1997, р. 219). Наприклад, через неправильне трактування, неуважність, всілякі захворювання і патології. Принцип вірогідності полягає в тому, що наші другопорядкові твердження про свідомість є більшою мірою вірними (Х каже, що відчув холод чи тепло — Х дійсно відчув холод чи тепло). Принцип детектованості є протилежним принципу вірогідності. Згідно з ним, «якщо є якийсь досвідне переживання, ми...можемо висловити про нього якийсь другопорядкове судження» (Chalmers, 1997, р. 219).

Тож, свідомість залишається одним із дискусійних та проблематичних питань у сучасному науковому світі. Продовжуються спроби пояснити її за допомогою філософських концепцій і теорій, а також інших наук, таких як психологія, нейронаука, комп'ютерна та когнітивна наука. Об'єктами їх досліджень є свідомість та її природа, характеристика інших ментальних станів, взаємовідносини ментального з фізичним та інше.

Одна з таких спроб була здійснена Чалмерсом, який запропонував свою концепцію свідомості. Він розкритикував матеріалістичний підхід і редуційне пояснення свідомості. Філософським вченням і основою пояснення феномену свідомості Чалмерс обрав натуралістичний дуалізм. Натуралістичний дуалізм, що є різновидом дуалізму властивостей, був визначений ним як ідеальний варіант для побудови майбутньої теорії. Допоміжними конструктами стали запропоновані Чалмерсом легка та важка проблеми. Свідомість у розумінні Чалмерса є ані глобально супервентною, ані логічно супервентною на фізичному, а скоріше природно супервентною. Чалмерс вважає єдиними проблемами, з якими ми можемо зіткнутися при поясненні свідомості: проблематичність визначення (включаючи й змішання

свідомості та самосвідомості), відсутність даних та недосконалість більшості концепцій.

Успішне пояснення свідомості залежить, на думку Чалмерса, від серйозності ставлення до науки, свідомості та визнання її природним феноменом. Все це разом із майбутніми законами дозволить нам зрозуміти один із найзагадковіших феноменів.

РОЗДІЛ II

КРИТИКА ЧАЛМЕРСОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ СВІДОМОСТІ

Спочатку я хотіла б пояснити, чим є легка і важка проблеми свідомості в розумінні Д. Чалмерса, після цього — зосередитися на критиці аспектів його концепції свідомості сучасними філософами ума. Я представлю контраргументи кожного з його опонентів і поясню а) які сторони його концепції вони вважали слабкими; б) які варіанти пояснення свідомості вони пропонують. При висвітленні критики я дотримуватимуся такої послідовності: критика формування та диференціації легкої та важкої проблеми, критика важкої проблеми як такої, критика аргументу «філософський зомбі», критика самого підходу. Також я згадаю деякі з сучасних теорій свідомості із коментарями Д. Чалмерса і запропонований як ним, так і іншими філософами, план дій для розв'язання проблеми свідомості.

Перш за все я хотіла б нагадати про те, що у своїй роботі я не вживатиму терміни «mind» та «consciousness» як синоніми. Це пояснюється тим, що свідомість є властивістю, яка не є тотожною уму, а скоріше впливає з нього. Я послуговуватимусь версією перекладу термінів «mind» та «consciousness» «Європейського словника філософій: Лексикону неперекладностей» — «ум» і «свідомість» відповідно. Наприклад, philosophy of mind як філософія ума, hard/easy problems of consciousness як важка/легка проблеми свідомості, theories of consciousness як теорії свідомості.

2.1. Легка і важка проблеми свідомості

Новаторство Чалмерса полягає у тому, що він запропонував розділити проблему свідомості на «легку» і «важку» проблеми. Така диференціація пояснюється як тим, що «не існує однієї проблеми свідомості» (Chalmers, 1995, р. 1), так і тим, що легка проблема свідомості піддається одному філософському інструментарію, а важка — іншому. Наприклад, Чалмерс дотримується позиції, що ми не можемо використовувати когнітивістику або

«обчислювальні чи нейронні механізми» (Chalmers, 1995, р. 2) для пояснення важкої проблеми свідомості. Якщо ми спробуємо використати ту ж методику, що й для пояснення феноменів легкої проблеми, то не досягнемо жодних результатів. Крім того, вони включають низку підпроблем, без вирішення яких неможливо пояснити головну проблему — феномен свідомості. Також слід зауважити, що розв'язання легкої проблеми не означає автоматичного розв'язання важкої. Для кращого розуміння, чим є легка і важка проблеми свідомості, слід розглянути кожен з них детальніше

Легка проблема свідомості включає в себе такі феномени: контроль поведінки, концентрація уваги, здатність обробляти інформацію, реакція на подразники та їх попереднє розпізнання, можливість розрізняти сон і дійсність, ілюзію і реальність, інтроспекція, прояв свободи волі та багато іншого. Чалмерс стверджує, що хоч ми й не маємо повного пояснення кожного з феноменів, ми знаємо, з чого почати, які інструменти використовувати та якого алгоритму дій дотримуватись.

Що ж до пояснення та розв'язання легкої проблеми, то це можна здійснити за допомогою: а) методів та технік, що використовуються когнітивною наукою та нейронаукою; б) «чисто редуccionістського пояснення у фізичних термінах та у нейробіологічних термінах» (Chalmers, 2014); в) а також скориставшись «прийнятими науковими парадигмами» (Chalmers, 2016).

Чалмерс представляє наступний алгоритм дій:

1. Ми обираємо один із феноменів легкої проблеми свідомості.
2. Оскільки його пояснення є ключем до розуміння «когнітивних здібностей і функцій» (Chalmers, 1995, р. 4), ми уявляємо собі механізм, який може виконати необхідну функцію.
3. Якщо ми уявімо механізм, то зможемо уявити й те, як він працює, виконує свої функції.

Уся складність полягає у тому, що важка проблема свідомості не є тим, що можна вирішити за допомогою такого інструментарію. Її об'єктом виступає

набагато складніший і багатогранний феномен — свідомість як така. Важка проблема свідомості є проблемою свідомого досвіду. Досвід, своєю чергою, є суб'єктивним аспектом, тим «що означає бути свідомим організмом» (Chalmers, 1995, р. 3). Наше пряме завдання (при її вирішенні) полягає у тому, щоб відповісти на такі питання, як: чому у нас виникає суб'єктивний досвід, чому ми відчуваємо те, що відчуваємо? На шляху пояснення та розв'язання важкої проблеми свідомості ми зустрічаємося з такими проблемами: як фізичний мозок породжує нефізичну свідомість і як впливає ментальне на фізичні процеси в нашому організмі?

Для кращого розуміння проблеми свідомості Чалмерс пропонує розділити проблему на легку та важку, а також щоб уникнути плутанини, проблему якого з феноменів вважати легкою, а яку — важкою проблемою. Його завданням насамперед, є побудування такої теорії, яка б допомогла спробувати розв'язати проблему свідомості філософським шляхом. Для цього він вдається до використання аргументу філософського зомбі.

Однак, всупереч всій прогресивності самого факту виокремлення «легкої» і «важкої» проблеми, Чалмерс був підданий критиці. Існує ціла низка областей Чалмерсової концепції свідомості, які викликають невдоволення його опонентів. Їх слід поділити на такі аспекти, як: а) формування та диференціація легкої та важкої проблеми; б) важка проблема та в) аргумент філософського зомбі; г) сам підхід Чалмерса.

2.2. Критичний підхід до Чалмерсової концепції

Критика формування та диференціації легкої та важкої проблеми.

Одним із тих, хто піддав критичному аналізу пояснення та уявлення Чалмерса про важку проблему свідомості, був Руперт Рід (Rupert Read), професор філософії в Університеті Східної Англії. У своїй статті «The Hard Problem of Consciousness is continually reproduced and made harder by all attempts to solve it» (2008) він висловив думку про недоцільність поділу проблеми свідомості

на легку і важку. Він назвав «виокремлення важкої проблеми» (Read, 2008, р. 59) — ірраціональним відкладенням на безвік; тим, що може позбавити нас можливості коли-небудь дізнатися, що собою представляє свідомість. Невірним є і те, що при розв'язанні легкої проблеми свідомості за допомогою психології, нейронауки, комп'ютерної та когнітивної науки ми не тільки більше віддаляємо її від важкої проблеми, але й застосовуємо «спосіб, який по суті нічим не відрізняється від того, як ми науково пояснюємо... інші явища природи» (Read, 2008, р. 60). Все це дозволяє зробити висновок, що жодна з теорій, яка базується на, здавалося б, простому правилі «розділяй і владарюй» (Read, 2008, р. 58) не може стати головним компонентом і ключем до розв'язання проблеми свідомості. Також він поставив під сумнів той факт, що проблема взаємин ментального та фізичного в принципі може існувати. Головною проблемою, на думку Ріда (Rupert Read), є неточність визначення таких понять, як ум і тіло, а також їх концепцій.

Рід (Rupert Read) пропонує різні варіанти розв'язання проблеми, починаючи від дивізіонізму — філософської теорії, згідно з якою за допомогою концепції «інформації» можна наблизитися до розв'язання проблеми дихотомії ума та тіла (mind-body problem), поділу інформації на біти та дослідження кожного з них, і закінчуючи зверненням до соціології. Він також згадує дослідження феномену свідомості двома групами вчених, яких називає оптимістами та песимістами: одні налаштовані на можливість розв'язання проблеми, а інші вважають свідомість — незрозумілим феноменом. Сам він дотримується позиції, що свідомість — інтенціональний феномен, тобто «свідомість є свідомістю чогось» (Read, 2008, р. 66).

Намагаючись пояснити, що може нам допомогти розв'язати важку проблему, Рід (Rupert Read) звертається до Л. Вітгенштайна і згадує, що «дивною є не свідомість, а лише наше ставлення до себе» (Read, 2008, р. 65), а також і наше сприйняття проблеми свідомості, яка, здається, складніша, ніж є насправді. З усього викладеного Рідом (Rupert Read) можна зробити такий висновок:

1. Практично всі філософські «ізви» не можуть привести нас до рішення проблеми;
2. Чим більше ми дискутуємо на цю тему, тим більше віддаляємось від істини;
3. Нам необхідно змінити своє ставлення до феномена свідомості. Це означає, що нам необхідно відмовитися від поділу проблеми свідомості на підпроблеми. Єдине, до чого це призводить, так лише до ускладнення та неможливості її вирішення;
4. Ми також повинні прийняти наступне правило: не відокремлювати ум від тіла;
5. Як ніколи слід пам'ятати про важливість контексту нашого звернення до свідомості.

Критика важкої проблеми. Деніел Деннет у своїй статті «Are we explaining consciousness yet?» (2001) підбиває підсумки «Десятиліття мозку» (Decade of the Brain), оголошеного Джорджем Бушем-старшим з 1990 по 2000-ті роки. Насамперед він акцентує свою увагу на теорії глобального робочого простору Бернарда Дж. Баарса, згадує Чалмерсову диференціацію проблеми свідомості на легку та важку, а також досягнення французького нейробіолога Станіслава Дегане (Stanislas Dehaene) та невролога Ліонеля Наккаша (Lionel Naccache). Деннет вказує як на консервативність, так і на незмінність своєї думки, що постулюється ще у статтях 1996 і 1998-х років, щодо важкої проблеми свідомості, яка є нічим іншим, як ілюзією. Він вважає, що важка проблема — це те, що «вимагає терапії, а не є реальною проблемою, яку необхідно вирішувати за допомогою революційно нової науки» (Dennett, 2001, р. 223). Один факт існування важкої проблеми свідомості викликає у нього недовіру та скептицизм.

Свідомість він розглядає не як систему репрезентації, вона «не є містичною властивістю чи феноменом... а складною різноманітністю різних речей» (Dennett, 2020). На питання, чим є внутрішні переживання, він відповідає, що ми в принципі не маємо більш-менш вірогідних підтверджень

їх існування. Його позиція залишається незмінною і в статті «A History of Qualia» (2017), де він підтверджує скептичне ставлення до свідомого досвіду: «у кваліа, як у Санта-Клауса та Пасхального Кролика є історія, але це не робить їх реальними» (Dennett, 2017, р. 1). Його термінологія також може здатися незвичайною серед філософів ума. Наприклад, при поясненні свідомості він згадує такі терміни, як популярність, слава, знаменитість та вплив. Єдине ж, що може загрожувати філософам при розв'язуванні важкої проблеми свідомості, так це опинитися в «пастці визначень» (Dennett, 2001, р. 232). В результаті він наполягає на необхідності проведення нейробіологічних досліджень.

Одним із прихильників Д. Деннета можна вважати Галена Строусона, який у статті «Consciousness Never Left» (2017) наполягає на тому, що згадана Чалмерсом проблема свідомості є не більше ніж міфом. Він також засуджує пошвавлення на тему проблеми свідомості, оскільки жодної проблеми немає. Строусон дотримується думки, що все, що могло викликати питання щодо свідомості, було вирішено Рене Декартом у XVII столітті. Його позицію можна представити наступним чином:

1. Якщо ми маємо свідомий досвід, то знаємо, що таке свідомість;
2. Ми знаємо, що таке свідомість. Вона — не таємниця природи. Вона є тим, що «в фундаментальному значенні ми точно знаємо, що це таке» (Strawson, 2017, р. 90). Ми також обізнані про свідомий досвід, всі його типи й чим вони, своєю чергою, є;
3. Відповідно, важкої проблеми свідомості не існує.

Це дозволяє йому зробити висновок, що більше нічого обговорювати. Все, що може призвести до чергового обговорення проблеми свідомості, так це зайва увага, ігнорування чи заперечення свідомості. Ще однією помилкою, згідно зі Строусоном, є твердження про те, що «свідомість несумісна з матеріалізмом» (Strawson, 2017, р. 90), на що нам слід звернути увагу. Важка проблема Чалмерса стає «так званою проблемою свідомості» (Strawson, 2017, р. 90), адже вона просто не може і не повинна існувати. Найкраще, що ми

можемо зробити, то це зайнятися іншими проблемами. Таким чином, Г. Строусон пропонує замінити важку проблему свідомості на важку проблему матерії. Це пояснюється тим, що про матерію ми знаємо набагато менше, ніж про свідомість.

Суперечку з приводу «важкої проблеми свідомості» та її змісту продовжує Вейн Райт (Wayne Wright), професор філософії Університету штату Каліфорнія, у статті «Explanation and the hard problem» (2007). Райт (Wayne Wright) виконує роль спостерігача за тривалими дискусіями щодо свідомості «з боку» і робить такий висновок: «важка проблема... немає наукового сенсу» (Wright, 2007, р. 2). Це дозволяє йому певною мірою залишитися нейтральним по відношенню як до Д. Чалмерса, Ф. Джексона і Дж. Левіна, так і до Д. Деннета. Він вибудовує аргумент проти важкої проблеми з трьох наступних тез:

1. «Важка проблема — пояснювальна проблема.
2. Пояснення... — не є науково релевантним.
3. Отже, важка проблема є позанауковою» (Wright, 2007, р. 2).

Це може наштовхнути на думку, що якщо важка проблема є позанауковою, то вона не заслуговує на нашу увагу, але все навпаки. Незалежно від такої обставини Райт (Wayne Wright) вважає важку проблему каталізатором до обговорення проблеми свідомості. Свідомість у сприйнятті В. Райта (Wayne Wright) є не фікцією чи ілюзією, а таємничим феноменом. Він також не виключає можливості розв'язання важкої проблеми свідомості та стверджує, що це дозволить нам «думати про свідомість як частину природного порядку речей» (Wright, 2007, р. 30). Це також дозволить нам: а) дізнатися, що таке феноменальна свідомість; б) скласти повну картину нашого світу і «визнати, що наше нинішнє розуміння може бути абсолютно неповним або просто помилковим» (Wright, 2007, р. 27); в) визначити наше місце у світі та зрозуміти, ким ми є. Все це ми можемо зробити, якщо дотримуватимемося принципу зрозумілості (або розбірливості), який включає «суб'єктивний компонент» (Wright, 2007, р. 4).

Однак, якщо ми й зможемо зрозуміти та пояснити кореляції між ментальним та фізичним, це не означає, що такий варіант пояснень буде актуальним. В іншому випадку ми ризикуємо зіткнутися з багатьма небажаними подіями. З усього згаданого можна зробити такий висновок:

1. Райт (Wayne Wright) зберігає нейтральну позицію стосовно визначення природи свідомості.
2. Свідомість — вимір ментального світу, таємничий феномен і водночас методологічна проблема.
3. Проблема свідомості — позанаукова проблема, що пояснюється появою труднощів і неточностей стосовно методів, що використовуються в дискусіях. В. Райт (Wayne Wright) приділяє особливу увагу спробі довести її позанауковість і те, що розв'язання важкої проблеми може змінити наше сприйняття навколишнього світу і себе.
4. Розв'язання проблеми свідомості може допомогти нам встановити та зрозуміти взаємовідносини між «вербальними звітами, перцептивними стимулами... електричною активністю шкіри... активностями мозку та (згідно з теорією) свідомими переживаннями» (Wright, 2007, p. 14), що, своєю чергою, дозволить краще зрозуміти феномен, що вивчається. Проблема свідомості спонукає нас до спроби пояснити один із найзагадковіших феноменів.

Нед Блок у статті «The Harder Problem of Consciousness» (2003) дотримується більш «позитивної» позиції по відношенню до всіх інших. Він вважає, що феномен свідомості неможливо пояснити за допомогою неврології і пропонує дослідити не тільки «важку проблему», а й «важчу проблему» (the harder problem), яка має не менше значення для філософії ума. У чому полягає відмінність важкої від важчої проблеми? Насамперед важча проблема є «епістемологічнішою» (Block, 2003, p. 397). Ще однією цікавою відмінністю є те, що якщо Чалмерсова важка проблема «може виникнути у того, хто нічого не знає про іншу людину» (Block, 2003, p. 397), то Блоківська важча проблема

нерозривно пов'язана з проблемою умів інших людей. Це дозволяє зробити висновок, що якщо Чалмерс займається поясненням феномену свідомості як такої, то Блок — присутністю свідомості в інших істотах, які іноді відмінні від нас самих. Наприклад, у восьминогів чи синтетичного організму (андроїда), лейтенанта-командера Дейта із «Зоряного шляху». Важча проблема також може бути як а) доповненням Чалмерсової важкої проблеми, і б) вміщати її у себе чи в) бути однією зі сторін єдиної проблеми. У будь-якому разі, певною мірою Чалмерсова важка проблема протиставляється Блоківській важчій проблемі. Примітним є той факт, що Блок не цурається ідеї розв'язання важкої проблеми. Вона, як і важча проблема є вирішеною.

Повертаючись до питання свідомості, можна сказати, що у сприйнятті Блока головними протиборчими напрямками свідомості є дефляціонізм і феноменальний реалізм. Перший передбачає можливість проведення «кабінетного аналізу свідомості» (Block, 2003, р. 397) з інструментарієм у вигляді думки та функції. Другий припускає, що свідомість є реальним феноменом. Він також вказує на те, що ми стикаємося з проблематичним розумінням взаємовідносин ума й тіла. Це стає причиною того, що замість дуалізму властивостей Чалмерса він пропонує дуалізм понять. Також Н. Блок наполягає на тому, що ключем до розуміння та розв'язання проблеми свідомості є об'єктивна теорія свідомості. Він висловлює сподівання, що вона дозволить нам пояснити: а) свідомість як у нас самих, так і в інших істот; б) важку і важчу проблеми.

Не менш цікавими є й роздуми Д. Сепетого у статті «Чому існує «важка проблема свідомості»?» (2016). Він припускає, що «існування суб'єктивних переживань... як таких залишається таємницею» (Сепетій, 2016, с. 31). При вивченні важкої проблеми свідомості він стверджує, що причиною її появи є «неможливість пояснення феноменальних ментальних станів на ґрунті фізичних процесів» (Сепетій, 2016, с. 33). Предметом його вивчення були й спроби вирішити легку і важку проблеми свідомості, що призводило до незмінного варіанта розвитку подій: розв'язання легкої проблеми (але не

важкої). Це, своєю чергою, призводить до того, що важка проблема потрапляє до «тіньового» бану філософів ума.

Патріція Черчленд, яка багато років займається дослідженнями феномену свідомості з боку як філософії, так і нейронауки, а також працює з такими станами людини, як кома, анестезія та епілептичний напад, що означає перебувати і не перебувати в них (Churchland, 2022), вважає нерозумним використання такого терміна, як «важка проблема». Крім того, в інтерв'ю від Інституту мистецтва та ідей — «Is the hard problem of consciousness really that hard?» (2022) вона зауважує, що з 1996 року ми не просунулися у вивченні феномену свідомості, про що свідчить відсутність відповідних експериментів, приблизної програми та плану дій (Churchland, 2023). В іншому своєму інтерв'ю, «Neuroscience & David Chalmers' Hard Problem of Consciousness» (2023) вона стверджує, що на цей час ми маємо певні «прогалини» щодо таких питань, як: пам'ять, вивчення нових навичок, які поступово зникають з розвитком нейронауки (Churchland, 2023).

Критика аргументу «філософський зомбі». Кіт Франкіш у своїй аналітичній статті «The anti-zombie argument» (2007) представляє нам короткий огляд на аргумент «філософський зомбі» Д. Чалмерса і пропонує його альтернативу — аргумент «антизомбі». Він полягає у тому, що існує світ, абсолютно тотожний нашому, в якому живуть істоти, які є нашими копіями: і фізично, і психологічно. На відміну від філософських зомбі Чалмерса, антизомбі Франкіша мають свідомий досвід. Ця обставина дозволяє Франкішу протиставити положення свого аргументу положенням аргументу Чалмерса. З усього випливає, що аргумент «антизомбі» є асиметричним аргументом «філософського зомбі» і його можна представити так:

1. Можна уявити, що антизомбі можуть існувати.
2. Якщо вони існують, то є [метафізично] можливими.
3. Якщо вони [метафізично] можливі, то свідомість є фізичною.
4. Свідомість – фізичний феномен.

Таким чином він стверджує, що свідомість є метафізично супервентною на мікрофізичному, чому є підтвердженням аргумент антизомбі, і робить висновок, що матеріалізм не хибний. Франкіш висловлює думку, що, можливо, і можуть існувати «ідентичні набори феноменальних властивостей, одна з яких фізична за своїм характером, а інша не фізична» (Frankish, 2007, p. 5), але відразу ж пояснює, що таке вкрай мало ймовірно. А головною метою Франкіша було зробити все можливе, щоб нейтралізувати нелогічний, на його думку, аргумент філософського зомбі. Він дотримується позиції неможливості пояснення феномена свідомості «за допомогою уяви... міркувань мислимості» (Frankish, 2007, p. 15).

На відміну від Франкіша, прихильником аргументу «філософського зомбі» можна назвати Д. Сепетого, який в одній зі своїх статей дотримується позиції, що він «став одним із найвпливовіших завдяки працям сучасного австралійського філософа Девіда Чалмерса» (Сепетій, 2013, с. 76). Аргумент «філософського зомбі», як і аргумент знання чи аргумент китайської кімнати, є переконливим підтвердженням того, що свідомість не є матеріальним феноменом, а також вказує на «унікальність свідомості-психіки як феноменальної царини суб'єктивності, її... незвідність до матеріальних... структур» (Сепетій, 2013, с. 81). Його позицію підтримує і Леонов, який у своїй статті «Аргумент зомбі» проти матеріалізму: основи та перспективи подальшого дослідження» (2017) аналізує як аргумент Чалмерса, так і аргумент Франкіша. При уважному їх вивченні він приходять до висновку, що аргумент Франкіша «перевертає ситуацію... оскільки власне нічого не доводить» (Леонов, 2017, с. 63) і єдине, чим він займається, — звичайною констатацією запропонованих ним фактів.

Критика підходу Чалмерса. Також критикує Чалмерса та його підхід до пояснення феномену свідомості Валентин Гусєв у статті «У пошуках фундаментальної теорії свідомості: критичні примітки до книги Девіда Чалмерса» (2014). Він вважає помилковою думку, що свідомість (і, в принципі, ментальне) може бути породжена фізичним світом: «що живе виникає з

мертвого, що дух може виникнути з позбавленої душі природи» (Гусєв, 2014, с. 6). Це, на його погляд, є головною проблемою та серйозною перешкодою на шляху до створення теорії свідомості. Гусєв дотримується позиції, що Чалмерсу може перешкодити як а) несерйозність стосовно свідомості та науки, а також б) його епіфеноменалістична спрямованість. Перше положення можна пояснити тим, що «свідомість» у Чалмерса звужується до стану «чисто природного феномена» (Гусєв, 2014, с. 6), а друге — що воно стає епіфеноменом, другорядним чи побічним явищем. У цьому й полягає весь парадокс, якщо взяти до уваги те що, що свідомості у своїй концепції Чалмерс відводить чільне місце. Невдоволення критика також було викликано тим, що поняття ментального у Чалмерса не впливає на фізичне і тим, що він досліджував лише найпростіші форми свідомості, чого недостатньо. Зі сказаного вище можна зробити висновок з наступних положень, особливостей свідомості, які є значними прогалинами в концепції Чалмерса, на думку В. Гусєва:

1. Природність свідомості;
2. Епіфеноменальність свідомості;
3. Пасивність свідомості та односторонність відносин ментального та фізичного. Такий аргумент викликає асоціації ментального та фізичного з поняттями китайської філософії — пасивним «їнь» та активним «ян».
4. Простота свідомості. Сам натуралістичний дуалізм, якого дотримується Д. Чалмерс, на думку Гусєва не є тим, що дозволить нам пояснити феномен свідомості, а навпаки — може все ускладнити.

Своєю чергою, він пропонує, по-перше, спробувати пояснити, яким чином взаємодіє ментальне та фізичне, по-друге, відмовитися від епіфеноменалізму. Єдиним варіантом, який може допомогти наблизитися до розв'язання проблеми, є «дослідження інформаційно-насичених структур, що мають місце у природі» (Гусєв, 2014, с. 10).

2.3 Інші теорії свідомості

Прикметним є і той факт, що Чалмерс був не єдиним, хто був зацікавлений у побудові концепції свідомості, яка б допомогла філософам ума відповісти на багато питань.

Бернард Дж. Баарс у «Когнітивній теорії свідомості» 1988 року запропонував теорію, яка б стала розв'язанням багатовікової проблеми свідомості — теорію глобального робочого простору (global workspace). Центром глобального робочого простору є основний процесор. Головний процесор безпосередньо взаємодіє, як із вхідними процесорами (input processors), і з процесорами-одержувачами (receiving processors). Вся інформація доступна всім процесорам. Це асоціюється з «величезною дошкою перед аудиторією, де будь-хто може прочитати повідомлення і нього відреагувати» (Baars, 1995, p. 87). Одним з аналогів глобального робочого простору, згідно з Баарсом, можна уявити системи сприйняття навколишнього світу. Наприклад, зір, нюх, дотик, смак, слух. Ця модель дозволяє продемонструвати а) отримання та обробку інформації не за допомогою коливань у мозку, а через взаємодію несвідомих процесорів з центральним процесором; б) «контрастність між свідомим і несвідомим когнітивним функціонуванням» (Chalmers, 1995, p. 8).

У 1990 році Крістоф Кох і Френсіс Крік, американські нейробіологи, запропонували свою версію — теорію про нейробіологічне пояснення важкої проблеми свідомості. Центром їхньої теорії є коливання в мозку, які, на їхню думку, є показником присутності у нас свідомості. Коливання нерозривно пов'язані з почуттями сприйняття та отриманою інформацією, яка націлена на «використання у подальшій обробці» (Chalmers, 1995, p. 7). Процес зв'язування здійснюється за однакового коливання фрагментів інформації. Це, образно кажучи, нагадує настроювання музичних інструментів оркестру перед концертом. Будь-який дисонанс або, як у випадку з фрагментами інформації, різна частота коливань може призвести до викривлення отриманого результату. На думку Чалмерса, нейробіологічним шляхом ми можемо пояснити, як і у випадку з теорією Баарса, а) процес зв'язування інформації

разом із «більш загальним описом інтеграції інформації у мозку» (Chalmers, 1995, р. 7), б) все, що стосується пам'яті та зберігання інформації (включаючи й тривалість її збереження), в) використання отриманої та обробленої інформації. Однак ми не зможемо отримати відповідь на головне питання: яким чином коливання можуть стати причиною виникнення свідомості, свідомого досвіду?

Також варто згадати і про Франкіша, який у своїй статті «Illusionism is a Theory of Consciousness» (2016) допускає можливість пояснення свідомості за допомогою ілюзіоністської теорії, яка «вважає феноменальну свідомість ілюзією і прагне пояснити, чому вона здається такою, що існує» (Frankish, 2016, р. 1). Він також стверджує, що ілюзіонізм відомий двома позиціями — сильною і слабкою. Якщо перша стосується того, що свідомість є ілюзорним феноменом і що наші переживання «не мають якісних властивостей на кшталт «як воно бути»» (Frankish, 2016, р. 3), то друга — що деякі аспекти нашої свідомості є ілюзорними та якісними. Франкіша можна вважати більш прихильним стосовно першої позиції. Він, крім усього іншого, згадує і про аналогії, які використовувалися ілюзіоністами для підтвердження своєї правоти: графічні інтерфейси Деннета, трикутник Пенроуза або грегундрам Річарда Грегорі (Richard Gregory), сприйняття кольору Дерка Перебума (Derk Pereboom). Усі згадані аналогії вказують насамперед те що, що інтроспекція є кривим дзеркалом і що передане нею зображення не завжди відповідає дійсності.

Ще одним варіантом, якщо не для вирішення, то пояснення проблеми свідомості є теорія інтегрованої інформації (математична теорія свідомості), запропонована Д. Тононі у 2004 році. Вона безпосередньо стосується кореляцій між свідомістю та інформаційними процесами у нашому мозку. Кожен із таких процесів обчислюється в одиницях «фі» (ϕ). Цікавою особливістю (і відлунням панпсихізму) такої теорії свідомості є те, що жодна істота не є несвідомою або такою, у якій не відбувається абсолютно ніякої

обробки інформації. Водночас рівень свідомості та рівень фі не є рівним для різних істот.

Аніл Сет (Anil Seth), професор когнітивної науки Університету Сассексу та один з учасників щорічних дебатів Королівського Інституту Філософії на тему «Can Consciousness be Explained?», представив чотири сучасні теорії про свідомість, відмінними характеристиками яких є те, що:

1. Їхнім фундаментом є нейронаука;
2. Вони, згідно з твердженнями Сета (Anil Seth), «пояснюють різні аспекти свідомості за допомогою різних способів» (Seth et al., 2023).
3. Відрізняються одна від одної залежно від філософської традиції, яка їх використовує.

Тож, ними є: а) теорії вищого порядку (higher order theories); б) теорії глобального робочого простору (global workspace theories); в) інтегровані інформаційні теорії, теорії інформації (integrated information theories); г) теорії передбачальної обробки, або теорії повторного входу (predictive processing theories, re-entry theories).

2.4 Як вирішити проблему свідомості?

10 березня 2023 року були проведені щорічні дебати Королівського Інституту Філософії на тему «Can Consciousness be Explained?» за участю професора когнітивної науки Університету Сассексу Аніла Сета (Anil Seth), професора філософії Массачусетського університету Луїзи Ентоні (Louise Antony), Бірмінгемського університету — Майї Спенер (Maja Spener) та Даремського університету — Філіпа Гоффа (Philip Goff). Кожен з них представив своє унікальне бачення проблеми свідомості, але, що найважливіше, торкнувся питань, як ми можемо розв'язати проблему свідомості.

Аніл Сет (Anil Seth) запропонував дослідити кожен з сучасних теорій свідомості та виявити, яка з них може бути найбільш дієвою та допоможе нам пояснити феномен свідомості.

Майя Спенер (Maja Spener) дотримується позиції, що при дослідженні кожної зі «свідомих ситуацій» (Spener et al., 2023) нам необхідно використовувати такі критерії: суб'єктивні та об'єктивні. Якщо в першому випадку ми можемо використовувати спостереження за поведінкою індивіда, то в другому — «суб'єктивні звіти індивідів, які розповідають про пережитий досвід» (Spener et al., 2023).

Філіп Гофф (Philip Goff), на відміну від Аніла Сета (Anil Seth) та Майї Спенер (Maja Spener), стверджує, що нам необхідні експерименти, особливо ті, які безпосередньо торкаються вивчення головного мозку. Хоч ми й не можемо стати іншою людиною і відчувати весь спектр її емоцій, ми можемо використовувати МРТ і КТ, що може дозволити дізнатися про «види фізичної активності в мозку» (Goff et al., 2023), а також і провести з нею «інтерв'ю» та дізнатися, що вона відчуває, коли бачить, наприклад, чашку кави або дивиться улюблений фільм.

У той самий час Луїза Ентоні (Louise Antony) наполягає на тому, що встановлення особливостей функціонування свідомості лише за допомогою досліджень головного мозку за допомогою МРТ або КТ не є можливим, адже «без високорівневого функціонального аналізу перехід від мозкової речовини до свідомості здаватиметься магією» (Antony et al., 2023). Її пропозиція включає використання в питанні свідомості низхідного пояснення (top-down explanation), яке складається з двох етапів:

1. Під час першого етапу необхідно представити функціональний аналіз «властивостей високого порядку» (Antony et al., 2023), тобто відповісти на питання: чим займається свідомість і яким чином вона корелює зі а) сприйняттям; б) пам'яттю; в) увагою.
2. Під час другого етапу слід використовувати отриману інформацію виявлення специфіки властивостей низького рівня, тобто відповісти на питання: як функції свідомості реалізуються на інших рівнях.

Що ж до Чалмерса, то не можна стверджувати, що він не пропонує нам плану дій, якого ми могли б дотримуватися при поясненні феномену

свідомості, при відповіді на питання: чому існує свідомість, чому ми свідомі, яким чином можлива інтеграція свідомості в наш світ. В одному зі своїх виступів на TED — «How do you explain consciousness» він рекомендує дотримуватися наступного плану дій:

1. Створити науку про свідомість (science of consciousness) та, відповідно, науково обґрунтовану теорію про свідомість.
2. Визнати свідомість такою ж невіддільною та фундаментальною частиною нашого світу, як час, простір та маса.
3. Створити такі закони та принципи, які б допомогли свідомості корелювати з іншими фундаментальними елементами: часом, простором і масою.
4. Порівняти наші уявлення з уявленнями інших народів, «у яких людський розум сприймається як більш прив'язаний до природи» (Chalmers, 2014).

В цьому випадку він пропонує нам звернути увагу на три радикальні ідеї сприйняття світу та феномена свідомості:

А) Матеріалізм. Свідомість не є проблемою. Ті, хто дотримуються такої ідеї, стверджують, що якщо «ми пояснимо об'єктивні функції, поведінку мозку, то пояснимо все» (Chalmers, 2014).

Б) Дуалізм. Свідомість є одним із фундаментальних елементів нашого світу, в чому з Чалмерсом може погодитися Дональд Гоффман (Donald Hoffman), професор когнітивних наук в Університеті Каліфорнії (Hoffman, 2020). Як, наприклад, час, простір та маса.

в) Панпсихізм. Свідомість є універсальним феноменом. Вона міститься у всьому: у живій та неживій природі. Свідомими є не лише ми, а й дерева, гори та навіть елементарні частинки — фотони. Він також згадує про можливість пояснити свідомість за допомогою інформації, адже «де відбувається інформаційна обробка, там є свідомість» (Chalmers, 2014).

Тож, в цей час можна з упевненістю стверджувати, що свідомість є невіддільним фактом нашого світу і водночас одним з незрозумілих феноменів. Істотно змінилося ставлення науки до проблем свідомості.

Щорічно проводяться міжнародні конференції та дебати, публікуються наукові статті та збірники, організовуються інтерв'ю та подкасти. Всупереч всієї складності пояснення свідомості, ми знаємо, з чого починати. Ми знаємо про всі значущі сучасні концепції свідомості, такі як: теорія глобального робочого простору Баарса, нейробіологічна теорія Кріка і Коха, теорія інтегрованої інформації Тононі, ілюзіоністська теорія Франкіша та багато інших.

Чалмерс з метою розв'язання проблеми свідомості запропонував розділити її на легку і важку, пояснюючи це як застосуванням різних методів їх вивчення, так і охоплюваними ними феноменами. Попри те, що пропозиція Чалмерса мала спростити наше завдання розв'язання проблеми свідомості, така диференціація викликала невдоволення та суперечки. Чалмерс піддавався критиці за відсутність подальшого плану дій для пояснення свідомості, позанауковість, нерозумність термінів, які він використовує, ірраціональність диференціації проблеми свідомості на легку і важку, обговорення як ілюзорних феноменів, так і міфів, безпідставність його аргументів, несерйозне ставлення до свідомості. Проте внесок Д. Чалмерса у розвиток філософії ума та поживлення науки навколо проблеми свідомості не можна заперечувати.

ВИСНОВКИ

У своїй роботі я реконструювала аргументи сучасних філософів ума разом із їх критичним аналізом Чалмерсової концепції свідомості. У першому розділі було дано визначення «філософії ума» у сучасній західній філософії та представлена повна історико-філософська характеристика найвідоміших напрямів філософії ума залежно від їх сприйняття ментального, взаємини ума та тіла, а також натуралістичного дуалізму і Чалмерсової концепції свідомості. Далі я пояснила різницю між «mind» (ум) і «consciousness» (свідомість) у вітчизняному науковому середовищі на прикладі А. Леонова, Б. Кассен та К. Сігова («Круглий стіл Філософської думки» й «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей»), а також виявила ряд проблем, які вважаються нерозв'язними та є предметом безперервних дискусій у філософії ума. Я представила антиредукціоністські та антиматеріалістичні погляди та аргументи Чалмерса стосовно проблеми свідомості, її можливе рішення та пояснення поняття «свідомості». Я проаналізувала Чалмерсову концепцію свідомості разом із принципами, які є «бета-версіями» майбутніх фундаментальних законів науки і теорії свідомості, а також перешкоди, з якими можна зіткнутися на шляху її створення.

Чалмерс стверджує, що для побудови концепції свідомості необхідно дотримуватися трьох основних правил: серйозно ставитися до науки, свідомості і визнати, що свідомість є природним феноменом. Він рішуче відкидає ідею про те, що пояснити свідомість є можливим за допомогою матеріалізму або редукціонізму. Чалмерс наполегливо дотримується п'яти антиматеріалістичних та антиредукціоністських аргументів (наприклад, аргументу філософського зомбі чи аргументу знання Нагеля та Джексона), які якщо не стануть каталізатором краху матеріалізму та редукціонізму, то можуть підірвати їхній авторитет та вплив на сучасну філософію ума. Його скептичне ставлення до матеріалізму і редукціонізму пояснюється тим, що він визнає свідомість надто складним фундаментальним феноменом, щоб вона

могла бути пояснена за допомогою них. Водночас, згадуючи про антиматеріальну природу свідомості, він стверджує, що вона (свідомість) базується на функціональних системах нашого мозку (тобто, на чомусь матеріальному). Ідеальним для Чалмерса варіантом пояснення свідомості виступає натуралістичний дуалізм, який він визнає як найбільш надійний філософський напрям та який базується на природних законах та характеристиках.

Головними принципами його концепції є: каталог свідомих досвідів, поняття легкої та важкої проблем, а також ряд законів та принципів: когерентності, структурної когерентності, організаційної інваріантності, детектованості, ймовірності та обізнаності. Однак, складнощі та перешкоди на шляху пояснення свідомості є. Це і недосконалість філософського словника, що проявляється у проблематичності визначення поняття «свідомість» разом із змішанням понять свідомості та самосвідомості, і складність у проведенні відповідних експериментальних досліджень, і недосконалість філософських концепцій.

У другому розділі я представила диференціацію проблеми свідомості на легку та важку, а також здійснила критичний аналіз Чалмерсової концепції свідомості та її окремих аспектів філософами ума кінця XX та початку XXI століття. Я наголосила на новаторстві Чалмерса при розгляді диференціації легкої та важкої проблем свідомості та алгоритмів, які необхідно задіяти, щоб вирішити кожну з них. Поділ проблеми свідомості на легку та важку Чалмерс пояснював тим, що проблеми охоплюють різні феномени, а також, що для їх вирішення потрібні різні інструменти. Наприклад, Чалмерс вважає, що методи когнітивної науки та нейронауки не можна використовувати по відношенню до важкої проблеми свідомості.

В результаті цієї роботи було підтверджено, що не тільки поява легкої і важкої проблеми свідомості, але й низка інших аспектів Чалмерсової концепції свідомості стали причиною критичних зауважень з боку філософів і нейробіологів, починаючи з 1996 року і по теперішній час. Однією зі збірок

статей щодо критичного аналізу його концепції стала «Explaining Consciousness: The Hard Problem» під редакцією Д. Шира. Я окреслила критичні зауваження деяких філософів ума, представлених наступними іменами, як Д. Деннет, Н. Блок, П. Черчленд, К. Франкіш, Г. Строусон, а також Р. Рід, В. Райт, Д. Сепетий, А. Леонов і В. Гусєв

В основі їхнього підходу — критика найбільш «слабких» аспектів його концепції, які видалися їм недостатньо аргументованими чи неопрацьованими: диференціація легкої та важкої проблеми, важка проблема свідомості, аргумент філософського зомбі та сам підхід Чалмерса. Його звинувачували в несерйозності, не аргументованості, позанауковості, обговоренні міфічних феноменів, відсутності алгоритму дій для вирішення проблеми свідомості. Проте критика була конструктивною і кожен із опонентів пропонував свій варіант дій: починаючи від ігнорування проблеми свідомості та звернення уваги на інші проблеми (важка проблема матерії), так і виокремлення складніших проблем тощо. Своїх опонентів Чалмерс викликав на дискусійні майданчики, піддаючи критичному аналізу їхні аргументи. Напрямами критики з боку Чалмерса були і теорія глобального робочого простору Баарса, що є аналогом системи сприйняття зовнішнього світу, і нейробіологічна теорія Коха і Кріка з коливаннями в мозку, що є показником присутності свідомості, і ілюзійністська теорія Франкіша, і теорія інтегрованої інформації Тононі із кореляцією інформації і свідомості. Кох і Крік з Баарсом, пояснюючи легку проблему, намагалися подати її за розв'язання важкої проблеми свідомості, чого Чалмерс не міг не помітити і спростувати. Що ж до зауважень П. Черчленд про відсутність будь-якого зрозумілого плану дій, Чалмерс у своєму виступі на платформі TED запропонував наступне: визнати свідомість одним із фундаментальних елементів поряд з часом, простором та масою, створити принципи та закони, які б дозволили встановити кореляції між фундаментальними елементами, порівняти наші уявлення про ментальне з іншими народами. На його думку, такі напрями сучасної філософії ума, як дуалізм, панпсихізм та матеріалізм можуть стати основою для майбутньої

науки та теорії свідомості. Попри всю критику, виступ Чалмерса на одній із конференцій *Toward a Science of Consciousness* (1994) став причиною пожвавлення дискусії про свідомість та взаємовідносини ментального та фізичного.

Філософія ума є напрямом в філософії, який активно розвивається, а одним із найвідоміших сьогодні теоретиків філософії ума вважається Чалмерс. Погляди Чалмерса можна оцінити як натуралістичний дуалізм з домішкою монізму: він не виключає можливості, що ментальне і фізичне може бути єдиним.

У своїй роботі я намагалася показати, що концепція свідомості залишається однією з дискусійних областей у філософії ума не тільки через важке пояснення, а й незгасимий до неї інтерес. Спірними питаннями свідомості є не тільки натуралістичний дуалізм. Нам необхідно шукати й інші підходи, перевіряти їх за допомогою критичних аргументів, якщо хочемо пояснити базові положення концепції про свідомість, дотримуючись основних принципів наукової діяльності — об'єктивності, неупередженості та толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Білоус, Т., Богачов, А., Болдирев, О., Васильченко, А., Кебуладзе, В., Комар, О., Кочубей, Н., Лактіонова, А., Леонов, А., Менжулін, В., Нестерова М., Сепетий, Д. & Солодка, О. (2016). Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*, 2, 6–29.
- Вахтель, А. (2017). Свідомий досвід та антиредукціонізм у філософії Девіда Чалмерса. *Філософська думка*, 3, 41–56.
- Гусев, В. (2014). У пошуках фундаментальної теорії свідомості: критичні нотатки до книги Девіда Чалмерса. *Наукові записки НаУКМА, Філософія та релігієзнавство*, 154, 3–10.
- Дроздова, Т. (2016). Науково-природниче знання третього тисячоліття та філософська проблема. У А. Бойко (Ред.), *Філософські проблеми XXI століття* (сс. 61–80). ФОП Гордієнко Є. І.
- Кассен, Б., & Сігов, К. (2009). *Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Т. 1*. Київ: Дух і Літера.
- Леонов, А. (2014). Філософія свідомості Девіда Чалмерса. У Я. Шрамко, *Актуальні проблеми духовності: збірка наукових праць* (сс. 216–237).
- Леонов, А. (2017). «Аргумент зомбі» проти матеріалізму: основи та перспективи подальшого дослідження. *Філософська думка*, 3, 57–77.
- Нагель, Т. (2014). На що схоже бути кажаном? У А. Синиця (Ред.), *Аналогія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку* (сс. 207–224). Літопис.
- Сепетий, Д. (2013). Три найвпливовіші аргументи проти матеріалізму у сучасній філософії свідомості. *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 75–82.
- Сепетий, Д. (2016). Чому існує «важка проблема свідомості»? *Філософська думка*, 2, 30–38.
- Синиця, А. (2015). Філософські зомбі: логіко-когнітивна інтерпретація. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2 (1029), 1–6.

- Baars, B. (2000). *A cognitive theory of consciousness*. Cambridge University Press.
- Block, N. (2003). The Harder Problem of Consciousness. *Disputatio*, 15, 397–434.
- Chalmers, D. (1995). Facing Up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2 (3), 1–27.
- Chalmers, D. (1997). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford University Press.
- Chalmers, D. (2014, July). *How do you explain consciousness? David Chalmers* [Video]. TED. YouTube. <https://youtu.be/uhRhtFFhNzQ>
- Chalmers, D. (2016, July). *Hard Problem of Consciousness. David Chalmers* [Video]. Serious Science. YouTube. <https://youtu.be/C5DfnIjZPGw>
- Churchland, P. & Robinson, E. (2023, February). *Neuroscience & David Chalmers' Hard Problem of Consciousness* [Video]. Robinson's Podcast. YouTube. <https://youtu.be/kqytLvy1DVw>
- Churchland, P. (2022, February). *Patricia Churchland: Consciousness is all in the brain. The Big Idea* [Video]. The Institute of Art and Ideas. YouTube. <https://youtu.be/YSLOZLsmbOY>
- Churchland, P. (2023, July). *Is the hard problem of consciousness really that hard? Brian Greene and Pat Churchland lock horns* [Video]. The Institute of Art and Ideas. YouTube. https://youtu.be/hru5d_wsu7g
- Dennett, D. (2001). Are we explaining consciousness yet? *Cognition*, 79, 221–237.
- Dennett, D. (2017). A History of Qualia. *Topoi*, 1–8.
- Dennett, D. (2020). *Daniel C. Dennett – What is Consciousness?* [Video]. Closer To Truth. YouTube. https://youtu.be/K26fo6QRc_k
- Feser, E. (2006). *Philosophy of Mind: A Short Introduction*. Oneworld Publications.
- Frankish, K. (2007). The anti-zombie argument. *The Philosophical Quarterly*, 57 (229), 1–15.
- Frankish, K. (2016). Illusionism as a Theory of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 23 (11-12), 1–22.
- Guttenplan, S. (1996). Preface. In S. Guttenplan (Ed.), *A Companion to the Philosophy of Mind* (pp. XIII–XIV). Blackwell Publishers Ltd.

- Hoffman, D. (2020). *Donald Hoffman. What is Consciousness* [Video]. Closer To Truth. YouTube. <https://youtu.be/ynTqCFBhRmw>
- Horgan, J. (2017). *David Chalmers Thinks the Hard Problem Is Really Hard*. Scientific American. <https://blogs.scientificamerican.com/cross-check/david-chalmers-thinks-the-hard-problem-is-really-hard/>
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32 (127), 126–136.
- Levine, J. (2021). *Joseph Levine on the explanatory gap*. [Video]. Friction. YouTube. https://youtu.be/_vrBjk9SWio
- Lycan, W. (2003). Philosophy of Mind. In N. Bunnin, E. P. Tsui-James (Ed.), *The Blackwell Companion to Philosophy, Second Edition* (pp. 173–201). Blackwell Publishers Ltd.
- McLaughlin, B. (1999). Philosophy of mind. In Audi R. (Ed.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy, Second Edition* (pp. 684–694). Cambridge University Press.
- Read, R. (2008). The ‘Hard’ Problem of Consciousness is continually reproduced and made harder by all attempts to solve it. *Theory, Culture and Society*, 25 (2), 51–86.
- Rey, G. (2023). *Philosophy of mind*. Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/philosophy-of-mind>
- Searle, J. (2003). Contemporary Philosophy in the United States. In N. Bunnin, E. P. Tsui-James (Ed.), *The Blackwell Companion to Philosophy, Second Edition* (pp. 1–22). Blackwell Publishers Ltd.
- Seth, A., Antony, L., Spener, M. & Goff, P. (2023, March). *Can consciousness be explained. Royal Institute of Philosophy Annual Debate 2023* [Video]. RoyIntPhilosophy. YouTube. <https://youtu.be/vjvLQ7GKxBE>
- Strawson, G. (2017). Consciousness Never Left. In Almquist K. & Haag A. (Ed.), *The Return of Consciousness: A new science on old questions* (pp. 89–103). Axel and Margaret Ax: son Johnson Foundation.

- The University of Arizona. (2022). The Science of Consciousness – Conferences.
The University of Arizona. Center for Consciousness Studies.
<https://consciousness.arizona.edu/science-consciousness-conferences>
- Wright, W. (2007). Explanation and the hard problem. *Philosophical Studies*, 132,
1–33.